

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ (19 Αύγ. 1856)
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΚΩΒΟ ΠΟΛΥΛΑ

ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ ΠΕΖΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΒΗΛΑΡΑ

Έρρανος στὰ Κερκυραϊκὰ Γράμματα τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα

Πρόκειται γιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολή τοῦ γνωστοῦ λόγιου Κερκυραίου Ἀντωνίου Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλά, γραμμένη σὲ ἑξι φύλλα ὑποκίτρινου χαρτιοῦ, διαστάσεων 30 x 21 ἐκ., τὴν ὁποία ἔχω σελιδαριθμήσει 1-12. Διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ ἀνήκει στὸ προσωπικὸ μου ἀρχεῖο.

Τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἀποδέκτη δὲν ἀναγράφεται στὴν ἐπιστολή, ὑπάρχει μόνο ἡ τρυφερὴ προσφώνηση *φίλε Ἰακώβακι*. Ἡ ταύτιση ὁμῶς εἶναι ἀσφαλὴς πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλά, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ ὁ Ἀντ. Μανούσος ἀναφέρεται στὴ γνωστή, πρόσφατη τότε, μετάφραση ἀπὸ τὸν Πολυλά τοῦ σαιξπηρικοῦ ἔργου *Ἡ Τρικυμία*, τὴν ὁποία τοῦ εἶχε στείλει ὁ Πολυλάς καὶ ζητοῦσε τὴ γνώμη του γι' αὐτήν.

Ὁ Γ. Βαβαρέτος, ὁ ἐκδότης τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἰω. Βηλαρά τὸ 1935, ὁ ὁποῖος πιθανότατα εἶχε ὑπ' ὄψη του ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Ἀντ. Μανούσου, ταυτίζει λανθασμένα τὸν ἀποδέκτη τῆς πρὸς τὸν Ἰάκωβο Καγκάδη, ἀνακριτὴ στὴν Κέρκυρα. Γράφει σχετικὰ στὰ προλεγόμενά του: «Σ' ἓνα γράμμα τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Βηλαρά, σταλμένο στίς 19 Αὐγούστου 1856 πρὸς Ἰάκωβο Καγκάδη, ἀνακριτὴ στὴν Κέρκυρα, διαβάζουμε τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἔργων τοῦ Βηλαρά: γνῶριζε ὅτι τὰ ἀντίγραφα ὅσο τρέχουν τόσο ξεμορφώνονται καὶ μάλιστα σὰν πέσουν σὲ χέρια χυδαῖα¹. Ἡ ἐν λόγω ἀνέκδοτη καὶ ἄγνωστη, ἐκτενὴς (σὲ 12 σελίδες),

1. Γ. Α. Βαβαρέτου, *Ἀπαντα Ἰωάννου Βηλαρά*, Ἐκδ. οἶκος Πέτρου Δημητράκου, Ἀθῆναι [1935], σ. κδ'.

ἐπιστολή τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά γράμματα καὶ κυρίως γιὰ τὴ γλῶσσα, κατὰ τὴν κρίσιμη καὶ γόνιμη ἐποχὴ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ἀφοῦ ὁ ἐπιστολογράφος Κερκυραῖος λόγιος, λυρικός ποιητής, θαυμαστής τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἐκφράζει σαφῶς τὶς προσωπικὲς του ἀπόψεις γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ σχολιάζει τὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συμπατριώτης καὶ σύγχρονός του, σπουδαῖος Κερκυραῖος λόγιος, ποιητής, διηγηματογράφος καὶ πολιτικός ἄνδρας Ἰάκωβος Πολυλάς στὴ μετάφρασή του τῆς *Τρικυμίας* τοῦ Σαίξπηρ. Σκόπιμο εἶναι νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἰάκ. Πολυλάς, παρὰ τὴ διαφορὰ ἡλικίας, ὑπῆρξε στενὸς καὶ πιστὸς φίλος τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητῆ καὶ ὁ πρῶτος ἐκδότης καὶ σοβαρὸς μελετητής (μὲ τὰ περίφημα *Προλεγόμενά* του, Κέρκυρα 1859) τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Ἐντονα πολιτικοποιημένο ἄτομο, θερμὸς καὶ δυναμικὸς θιασώτης τοῦ Ριζοσπαστικοῦ κόμματος, πρωτοστάτησε στὸ Ἐνωτικὸ κίνημα τῆς Ἑπτανήσου, μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ πολιτικοῦ συλλόγου καὶ τῆς ὁμώνυμης ἐφημερίδας ἢ *Ἀναγέννηση*.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀντ. Μανούσος (1828-1903), ποὺ γράφει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1856, τὴν δημοσιευμένην ἐπὶ ἐπιστολή, εἶναι τότε 28 μόλις ἐτῶν², ἐνῶ ὁ Ἰάκ. Πολυλάς (1 Ὀχτ. 1825 - 25 Ἰουλ. 1896), ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, εἶναι 31 ἐτῶν³. Βρίσκονται διὰ τὰ καὶ οἱ δύο σὲ νεανικὴ ἡλικία, πλὴν ὅμως, βαθύτατα ἐπηρεασμένοι καὶ ζώντας στὸ κλίμα τοῦ μεγάλου Σολωμοῦ («μῆγαρις ἔχω ἄλλο σπὸν γού μου, πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα», *Διάλογος*), ὁ ὁποῖος εἶναι ἐν ζωῇ ἀκόμη (πεθαίνει μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες, στὶς 9 Φεβρουαρίου τοῦ 1857), ἔχουν διαμορφωμένες καὶ ἀποκρυσταλλωμένες προσωπικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γλῶσσα, θέμα ποὺ τοὺς ἔχει προβληματίσει καὶ θὰ τοὺς ἀπασχολήσει καὶ ἀργότερα ἐνσυνείδητα καὶ σοβαρά.

Τὴν ἐπιστολή του ὁ Ἀντ. Μανούσος ἀπευθύνει πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλά

2. Γιὰ τὸν Ἀντώνιο Μανούσο βιογραφικά καὶ ἐργογραφικά βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Ἡ Κερκυραϊκὴ Σχολή», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 10 (1952), σσ. 342-343 (ὅπου «Ἀντώνιος Μανούσος»)· τοῦ ἰδίου, *Ἀνθολογία κειμένων Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. δεύτερος, *Ποίησις* (Μέρος Πρῶτον), Ἐθν. καὶ Καποδ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1973, σ. 511· Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Α', Ἀθῆναι 1960, σ. 185.

3. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Πολυλά ἐκτενὴ βιοεργογραφικά βλ. *Ἰακώβου Πολυλά Διηγήματα καὶ ἄλλα πεζά*, μὲ βιογραφικὴν εἰσαγωγὴν ὑπὸ Μαρίνου Σιγούρου, Ἐν Ἀθήναις, ἐκδοτ. οἶκος Γ. Φέξη, 1916, σσ. 3-23· Πολυλάς, *Ἄπαντα τὰ λογοτεχνικά καὶ κριτικά*, Ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, β' ἐκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Νίκα, 1959, σσ. γ-μ' (ὅπου λεπτομερὴς παράθεση τῆς ὡς τότε σχετικῆς βιβλιογραφίας)· Ἰάκωβος Πολυλάς «Εἰς ἄλλοτε Κερκυραῖος», περιοδ. *Πόρφυρας* 84-85, Κέρκυρα, Γενάρης-Μάρτης 1998, σσ. 131-543 (Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου *Διήμερο Ἰακώβου Πολυλά*, Κέρκυρα 17-18 Ἰουλίου 1996, καὶ δεύτερου Συνεδρίου, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιον, 23-24 Νοεμβρίου 1996).

ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ὅπου βρισκόταν τότε. Ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ τότε μητροπολίτη Ἰωαννίνων Παρθενίου Γ' (1854-1869), ὁ Ἄντ. Μανούσος εἶχε ἐγκατασταθεῖ, ἀπὸ τὸ 1852, στὰ Γιάννενα καὶ ἐπὶ τέσσερα χρόνια δίδαξε ἐκεῖ τὴν ἰταλική γλῶσσα, τῆς ὁποίας ἦταν τέλειος κάτοχος καὶ γνώστης, ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει ἑλληνική καὶ ἰταλική φιλολογία στὴν Κέρκυρα, ἰατρικὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ἐνῶ στὴ συνέχεια κατατάχθηκε στὸν ἰταλικὸ στρατὸ καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ταγματάρχη. Γιὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα καὶ τὸν φιλολογικὸ-λογοτεχνικὸ ὄργανισμὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ.) στὴν Κέρκυρα, μεταφέρω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ ἐπίσης Ἑπτανήσιου (Ζακυνθινοῦ) λόγιου Μαρίνου Σιγούρου (1885-1961) στὴν ἔκδοση (1916) διηγημάτων τοῦ Ἰάκ. Πολυλά:

Δὲν ἦταν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, σὲ καμμιάν ἑλληνικὴ πόλιν τόσο πνευματικὴ ἀριστοκρατία ὥστε στὴν Κέρκυρα. Ἐλαμπε μὲ ὅλα τὰ μάγια τῆς τέχνης σὲ μιὰν ἰδιότροπη ζωὴν ὁ Σολωμός, καὶ ὁλόγυρά του τόσα ἄλλα ἐκλεκτὰ πνεύματα, σὰν πλανητικὸ σύστημα γύρω ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα τοῦ ποιητῆ. Ὁ μουσουργὸς Μαντζούρος, ὁ φιλόσοφος Βράϊλας, ὁ ἱστοριοδίφης Μουστοξύσης, ὁ δραματικὸς Ἰωάννης Ζαμπέλιος, ὁ λόγιος Δελβινιώτης, ὁ σοφὸς θαυμαστὸς Θωμαῆος, ὁ ἰταλὸς αὐτοσχέδιαστής Ρεράλδης καὶ ἄλλοι. Οἱ ἄνθρωποι αὗτοι εἶχαν τὴ μυστικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ ὁ Πάλλος φιλόσοφος Fouille ὠνόμασε τόσο ἐκφραστικά, *ideés-forces*. Ἡ ἰδεολογία ἐκείνη, ποὺ ἐμπνέει τὰ ἔργα, δυναμώνει τὴ βούληση· γιατί ὁ,τι ἀντιπροσωπεύει τὴν ιδέαν εἶναι ἡ εὐγενικότερη θέληση. Ἡ Τέχνη, περισσότερο ἀπὸ καθετί, εἶναι τέτοια μεγάλη πνευματικὴ δύναμη, ποὺ μᾶς ὑψώνει ἐπάνω ἀπὸ τὰς ταπεινὰς φροντίδες.

Στὴ διανοητικὴν αὐτὴ ἐστία, κατάλληλη κοινωνικὴ ἀτμοσφαῖρα, σπουδαῖο κέντρο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πνευματικοῦ φιλελληνισμοῦ τῶν ἰταλῶν πολιτικῶν προσφύγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐφωτίσθη ἀπὸ τὴν ἱερὴ φλόγα τῆς Τέχνης ὁ νοῦς τοῦ Πολυλά, ποὺ εἶχεν ἄξιους συνομήλικους συντρόφους τὸν Γεράσιμο Μαρκορά, τὸν Ἀντώνιο Μανούσο, τὸν Σπύρο Ζαμπέλιο καὶ ἄλλους.

Ἡ ἀττικὴ σκέψη ἐξορισμένη ἀπὸ τὴν πατρίδα της, ὅπου ἡ αἴσθησις τοῦ Καλοῦ ἦταν ἀνύπαρκτη, εἶχε καταφύγει στὰ ἑπτὰ νησιά τοῦ Ἰονίου ποὺ ἐξοῦσαν ἄνθρωποι μὲ νοῦ πλέον καλλιεργημένο καὶ ψυχὴ πλέον εὐαίσθητη.

Ἕνας τοπικὸς πολιτισμὸς εἶναι πάντα μία πολυσύνθετη καὶ μακροχρόνια προετοιμασία, μία ἐργασία προπαρασκευαστικὴ γιὰ νὰ γεννηθοῦν ὑπάρξεις μὲ βαθειὰ σκέψη καὶ ψυχὴ εὐγενική... Ἡ ἠθικὴ δύναμη τῶν λαῶν φανερώνεται, ὁλοκληρωτικὴ καὶ αὐτούσια, στὴν

προσωπικότητα τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν. Σ' αὐτοὺς ἡ φύση συγκεντρώνει τὴν ψυχικὴ δύναμη τῶν μεγάλων ομάδων⁴.

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Ἰάκ. Πολυλάς τοῦ εἶχε ἀποστείλει τὴν πρόσφατα τότε δημοσιευμένη (1855) μετάφραση τῆς *Τρικυμίας* τοῦ Σαίξπηρ⁵ καὶ ζητοῦσε τὴ γνώμη του γι' αὐτήν:

Μὲ τὸ περασμένο σου γράμμα ἐκφράστηκες τὴν εὐγενικὴ ἐπιθυμία, ζητῶντας δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀδύνατη γνώση μου, καὶ ἀψήφιστη ἱκανότητά μου, ἀφοῦ μελετίσω τὴν μετάφρασί σου ἀπὸ τὸ δράμα ἡ τρικυμία νὰ σοῦ ἐκφράσω τὴν γνώμη μου (στ. 15-18).

Πράγματι, ὁ Ἀντ. Μανούσος ἐκφράζει ἐδῶ, στὴν ἐπιστολὴ του, κατά-
θαρὰ τὴν ἀποψή του γιὰ τὴ μετάφραση (γλώσσα, σύνταξη κ.ἄ.) τοῦ φίλου καὶ ὁμότεχνου συντοπίτη του:

Σοῦ λέγω λοιπὸν φίλε κατάθαρὰ ὅτι εἰς ἐκείνη τὴν μετάφρασι σὺ ἐστάθηκες ἕνας τιμιότατος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἀδαμαντοδέτης, τιμιότατος γιὰτὶ δὲν ἔκαμες τὴν παρρηϊκὴν κατάχρησι οὐδὲ ἀμέλῃσες κανένα ἀπὸ τὰ τόσα πολυτάλα πετράδεια ὅπου τὸ κείμενο τοῦ Ἀγγλοῦ Ὁμήρου σοῦ ἐπαύρινασε, πρωτόπειρος βέβαια, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο σου ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο παρρησιάζου εἰς τὸ νοητικὸ βλέμμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας σου, καὶ ἀγκαλὰ ἐπιθυμοῦσα τὴν ἐκφρασί σου ἐντονότερη, πάνκοινη, καὶ ὄχι περιορισμένη μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενεθλίου κύκλου, καὶ τὸ συνθετικὸν καὶ συντακτικὸν μέρος νευροδεύτερο καὶ αὐστηρότερο, μολοντοῦτο πρέπει, προσκολλημένος εἰς τὴν ἱερὰν ἀλήθεια, νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶναι ἡ μετάφρασί σου ἁμοιρὴ καὶ γυμνὴ ἀπὸ ὠμορφάδαις, ἀπὸ φυσικὴ ζωηρότητα, καὶ ὅτι ἡ ζωὴ πνέει σχεδὸν παντοῦ. Γιὰ τοῦτο φίλε μου χρεωστῶ νὰ σοῦ προσφέρω τὸ ταπεινὸ μου καὶ μικρόφωνο εὖγε... (στ. 18-31).

Ἀπὸ τὴ γνώμη ποὺ διατυπώνει παραπάνω ὁ Ἀντ. Μανούσος γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ἰάκ. Πολυλά φαίνεται ὅτι ὁ νεαρὸς τότε Κερκυραῖος λόγιος

4. Μαρ. Σιγοῦρος, ὁ.π., σσ. 3-4.

5. Ἡ μετάφραση κυκλοφόρησε τὸ 1855, μὲ τὸν τίτλο: *Ἡ Τρικυμία, δράμα Οὐί-λιέλμου Σέϊκσπηρ*. Μετάφρασις Ἰ. Πολυλά, Κερκυραίου, Κέρκυρα, Τυπογραφεῖον Σχερῖα, 1855. Ἐπαναδημοσιεύτηκε τὸ 1913 ὑπὸ τὸν τίτλο: *Λογοτεχνικὴ Βιβλιοθήκη Φέξη. Σαίξπηρ. Ἡ Τρικυμία. Δράμα εἰς πράξεις 5. Μετάφρασις Ἰακώβου Πολυλά, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γεωργίου Φέξη, 1913*. Γιὰ τὴ μετάφραση αὕτη βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Αἱ ὑπὸ τῶν Ἑπτανησίων Νεοελληνικαὶ μεταφράσεις κλασσικῶν συγγραφέων*, Ἀθῆναι 1964, σσ. 21-28· Κ. Γ. Κασίνης, «Ἡ Τρικυμία τοῦ Πολυλά καὶ οἱ ἄλλες μεταφράσεις τοῦ ἔργου», *Πόρφυρας*, ὁ.π., σσ. 275-312· Π. Καραγιώργος, «Ο Πολυλάς μεταφραστής τοῦ Σαίξπηρ», *Πόρφυρας*, ὁ.π., σσ. 503-505.

τάσσεται ἀπερίφραστα ὑπὲρ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς δημώδους, τῆς πάγκοινης γλώσσας, καὶ ὄχι ὑπὲρ τοῦ περιορισμένου μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενεθλίου κύκλου ἑπτανησιακοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπαινεῖ τις ἀρετὲς καὶ τὴ ζωντάνια τῆς μετάφρασης καὶ συγχαίρει τὸ φίλο του Πολυλά, εὐχόμενος καὶ εἰς ἄλλα καλλήτερα καὶ μεγαλήτερα.

Στὴ συνέχεια ὁμως τῆς ἐπιστολῆς του ἀνακοινώνει μὲ πικρία τὴ διαπίστωσίν του ὅτι ἡ ὑποδοχὴ καὶ ἡ κρίσις (ἂν τοῶντι ἤμπορεῖ τέτοια ἀνέγνωμη γνώμη, νὰ ὀνομαστῇ κρίσις) τῆς μετάφρασης εἶναι κατὰ δυστυχίαν ὅμοια μὲ ἐκείνη πού ἀπάντησαν τὰ φυλλάδια τῆς Συλλογῆς τῶν Ἑθνικῶν Τραγουδιῶν του (στ. 32-35).

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Ἄντ. Μανούσος (σὲ ἡλικία 22 μόνο ἐτῶν!) εἶναι ὁ πρῶτος Ἑλληνας συλλογέας καὶ ἐκδότης δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὰ ὅποια κυκλοφόρησε σὲ φυλλάδια τὸ 1850, μὲ τὸν τίτλο: *Τραγούδια ἑθνικὰ συναγμένα καὶ διασαφηνισμένα ὑπὸ Ἀντωνίου Μανούσου. Ἐν Κερκύρα, τυπογραφεῖον Ἑρμῆς Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας 1850*⁶. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὶς παλαιότερες συλλογές τοῦ Faugier (1824) καὶ τοῦ Tommaseo (1842).

Ὁ Ἰάκ. Πολυλάς τότε, σὲ ἀρθρὸ τοῦ προλόγου γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἄντ. Μανούσου, γραμμένο τὸ 1851, κατοκρίνει τὴ στάση τῶν λογίων ἀπέναντι στὴν προσπάθεια τοῦ Μανούσου, σημειώνοντας ὅτι ὁ λογιωτατισμὸς... μᾶς δείχνει, τὴν ὥρα πού γράφουμε, παράδειγμα ζωντανὸ καὶ τύπο φανερό τῆς δολερῆς οὐσίας του, μὲ τὸν τρόπο ὅπου δέχεται ὀλοένα τὸ πολῦτιμο φιλοδώρημα προσφερόμενο τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν Κύριον Ἀντώνιον Μανούσον⁷. Ὁ καθηγητὴς Ἀλέξης Πολίτης, σχετικὰ μὲ τὴν ἐνσωμάτω-

6. Γιὰ τὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Ἄντ. Μανούσου βλ. Δ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (1771-1850)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 8 (1953-1954), σσ. 102-105· Χριστίνα Παγώνη, «Ἡ συλλογὴ δημ. τραγουδιῶν τοῦ Α. Μανούσου. Βιβλιογραφικὲς παρατηρήσεις», *Ὁ Ἑρηνιστὴς* 3 (1965), σσ. 277-281· Ἀλ. Πολίτης, «Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν στὴ Γραπτὴ Νεοελληνικὴ Παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 5, Καλοκαίρι 1979, σ. 106. Τὸ πρῶτο φυλλάδιον τῆς συλλογῆς τοῦ Μανούσου περιέχει στὴν ἀρχὴ τὸ «Πρὶν τοῦ Προοιμίου», πού εἶναι διάλογος (μὲ πρόσωπα: Ἕνας τοῦ λαοῦ, Ἐκδότης, Ἄλλος τοῦ λαοῦ, Φίλος, Πρηνσκοιολόγας), κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ σολωμικοῦ διαλόγου, μὲ σκοπὸ τὴ θερμὴ ὑποστήριξη τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ἐχει ἀναδημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ, «Ἀντωνίου Μανούσου, Διάλογος περὶ γλώσσης», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 10 (1952), σσ. 364-368. Μὲ τὸν ἴδιον τίτλο ἀναδημοσιεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Α', Ἀθῆναι 1960, σσ. 218-224.

7. Χριστίνα Παγώνη, ὁ.π., σ. 281.

ση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴ γραπτὴ νεοελληνικὴ παράδοση, παρατηρεῖ ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ Μανούσου ἔρχεται σὲ στιγμή πού οἱ συνθῆκες ἔχουν ὠριμάσει γιὰ νὰ δεχτεῖ ἡ ἐπίσημη γραπτὴ παράδοση τὸ δημοτικὸ τραγούδι⁸.

Μὲ ἀφορμὴ τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπεφύλαξαν στὴ μετάφραση τῆς *Τρικυμίας* οἱ «συνδρομητὲς» ἡ ἐκεῖνοι πού τὴν «ἀνάγνωσαν» ἢ τὴν «ἤκουσαν», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάλογη ὑποδοχὴ καὶ τῆς συλλογῆς τῶν *Ἐθνικῶν Τραγουδιῶν* του, ὁ Ἀντ. Μανούσος, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλά, διατυπώνει ξεκάθαρα τὶς θέσεις του γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, τασσόμενος ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς ζωντανῆς κοινῆς νεοελληνικῆς δημῶδους καὶ καυτηριάζοντας μὲ δριμύτητα καὶ ἔξυπνο χιούμορ τοὺς λογιότατους, γραμματικοχάφτιδες, λεπροελληνιστὲς, κουκόσοφους καὶ μελανοζάφταις, ὅπως εὐρηματικά καὶ εὐστοχα τοὺς χαρακτηρίζει:

Ἡ σημερινὴ κατάστασι τῆς φιλολογικῆς Ἑλλάδος εἶναι τέτοια ὅπου οἱ λογιότατοι ξεφυτρώνουν παντοῦ, καὶ πολυάριθμοι, καθέννας μὲ τὸ γλωσσικὸ του οἰκόσημο, σὰν τὸ χαμομήλι καὶ ταῖς μολόχαις, καὶ ἡμποροῦμε νὰ τὸ εἰποῦμε χωρὶς ὑπεβολή, ὅτι ὀλιγότεραις εἶναι ἢ ψήραις ὅπου βουρβουρίζουν μέσα εἰς τὴν Ἀρβανιτιά, καὶ ἡ κοριαῖς εἰς τὰ Γιάννινα ἀπὸ τοὺς γραμματικοχάφτιδες ἐκεῖνους ὅπου ἐκατάπνιξαν τὴν ὀρφανὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τοῦτο κανεὶς ἄς μὴν ἐλπίζῃ νὰ θερίσῃ καρπὸ γλήγορο, καὶ πλοῦσιο κέρδος, ἀπὸ τοὺς Ἐθνικοὺς ὀνειμένους φιλολογικοὺς του κόπους, οὔτε ἔπαινο, οὔτε κἂν νὰ ἀπολαψῇ τὴν ἀπλὴ καὶ ἀθῶα ἱκανοποίησι νὰ ἀναγνωσθῇ τὸ σιγγραφμὰ του ἂν γράφῃ εἰς τὴν ζωντανὴ καὶ πάγκοινη γλῶσσα τοῦ ἔθνους του, εἰς ἐκείνη ὅπου ὁ ὀρθὸς λόγος μᾶς ὑπαγορεύει, καὶ ὅπου ἡ ἱστορίαις καὶ τὰ παραδείγματα τῶν ἄλλων Ἐθνῶν, ἀνοίγωντας τὰ μάτια μας καὶ κρούοντας τὰ λογικά μας, τρανότατα μᾶς διδάσκουν. Ἀλλὰ ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀναγνωσθοῦμε καὶ νὰ λάβωμε ἀκρόασι, ἔπαινο, στέφανα παρνασσιακά καὶ Ῥαλλάτικαις δραχμαῖς⁹ γιὰ τὴν πλήρη δυστυχία τῶν φτωχῶν ὀρθοφρονούντων, καὶ γιὰ τὴν μαύρη μοῖρα τῆς ἀγαπημένης μας κοινῆς μητέρας Ἑλλάδος πρέπει ἀφοῦ προσφέρωμε θεληματικά ταῖς φρέναις μας καὶ τὰ αἰσθήματά μας ἀλυσσωμένα εἰς τὴν καταδίκη, ἢ εἰς τὰ προκρούστια κρεββάτια τῶν λεπροελληνιστῶν, νὰ συμμορφοθοῦμε μὲ αὐτοὺς σπέρνοντας, παραγεμίζοντας, σφινιάζοντας τὰ συγγράμματά

8. Ἀλ. Πολίτης, ὁ.π., σ. 106.

9. Μὲ τίς «Ῥαλλάτικαις δραχμαῖς» καὶ τὰ «στέφανα παρνασσιακά» ὁ Μανούσος ὑπονοεῖ τοὺς γνωστοὺς Ράλλειους διαγωνισμοὺς καὶ τὰ βραβεῖα, γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque, 22, Athènes 1989, σσ. 31-43, 67-114.

μας μὲ λέξαις σκοτεινόταταις βασανιστικαῖς κακοπλασμέναις, ὕδρο-προξενήτραις καὶ πανάρχαιαις, ἀλλιῶς δὲν καταδέχωνται, ὅχι μοναχὰ αὐτοὶ οἱ κουκόσοφοι νὰ ῥίξουν τὴν ἀντιπροοδευτικὴ ματιά τους ἔς τὸ χαρτί μας, καὶ ἂν κλεῖ μέσα Νεῖλους καὶ ὠκεανούς ἀπὸ πλούσιαις, ζωηραῖς καὶ χαριτωμέναις εἰκόναις καὶ ἰδέαις, μόνε, καὶ τὸ χειρότερο μῆτε οἱ ἀγράμματοι! Γιατί γνωρίζεις καλλότατα ὅτι ὅσο κανεῖς εἶναι ἀμαθής, τόσο περισσότερο εἶναι φαντασμένος, καὶ βέβαια αὐτὸς δὲν θέλει ἐπαινέσει ποτὲ ταῖς ἀρχαῖς μας, γιὰ νὰ μὴν τὸν ὀνομάσουν χυδαῖον, καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἀπὸ τοὺς μελανοζάφταις τὴν κατηγορία ὅτι εἶναι ὀλάκαιρο γομάρι! (στ. 36-64).

Ὁ Ἄντ. Μανούσος, στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτῆς, ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ νὰ βρεῖ τὸ λόγο πὺν ἐκφώνησε ὁ Ζακυνθινὸς λόγιος, φίλος τοῦ Σολωμοῦ, ὁ θρυλικὸς καὶ θαρραλέος δικαστὴς στὴν περίφημη δίκη (1833) τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ Θ. Κολοκοτρώνη, ὁ Γ. Τερτσέτης (1800-1874) τὸ 1853 (στὶς 5 Ἀπριλίου, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς) γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐθνομάρτυρα Πατριάρχῃ Γρηγορίου τοῦ Ε΄ († 10 Ἀπρ. 1821). Πιστεύει ὅτι ὁ λόγος αὐτός, τὸν ὁποῖο προφανῶς δὲν ἔχει διαβάσει, θὰ εἶναι λαμπρός¹⁰. Ζητεῖ ἐπίσης καὶ τὰ ποιήματα καὶ πεζὰ τοῦ Γ. Τερτσέτη καὶ συνιστᾷ στὸν Πολυλᾶ, ἂν δὲν τὰ βρεῖ στὴν Κέρκυρα, νὰ ἀπειθυνθῇ γιὰ τὴν ἀναζήτησή τους στὴν Ἀθήνα (στ. 119-122). Φαίνεται ἐδῶ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἄντ. Μανούσου γιὰ τὴν Ἑπτανησιακὴ λογοτεχνικὴ κίνησι τῆς ἐποχῆς του, πεζογραφία καὶ ποίηση, εἶναι ζωηρὸ καὶ γενικότερο.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἄντ. Μανούσου ἀναφέρεται στὸ ἔργο, ποιητικὸ καὶ κυρίως πεζό, τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά (1771-28 Δεκ. 1823)¹¹. Ὅπως φαίνεται, ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς, σκεπτόμενος ἴσως νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ δημοσίευση ἀνέκδοτων ποιημάτων τοῦ Βηλαρά, εἶχε γράψῃ στὸν Μανούσο καὶ εἶχε ζητήσει τὴ γνώμη του σὲ συγκεκριμένα φιλολογικὰ καὶ ἐκδοτικὰ προβλήματα πὺν παρουσίαζαν κάποιοι στίχοι τῶν ὑπὸ ἔκδοσι βηλαρικῶν ποιημάτων.

10. Ὁ λόγος αὐτός πρωτοδημοσιεύτηκε σὲ φυλλάδιο ἀπὸ τὸν Γ. Τερτσέτη, *Ὀμιλία περὶ τοῦ αἰοιδίμου Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, συντεθεῖσα διὰ τὴν 25 Μαρτίου ἀλλ' ἐκφωνηθεῖσα ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς τῇ 5 Ἀπριλίου 1853 ὑπὸ Γ. Τερτσέτη*. Ἐν Ἀθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1853 (σσ. β' +40). Βλ. ἀναδημοσίευσή του: Ντίνος Κονόμος, *Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὐρισκόμενα ἔργα του*, Ἐκδοσι Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1984, σσ. 423-436.

11. Σύγχρονη καὶ πλήρη φιλολογικὴ ἔκδοσι τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά, μὲ βάση αὐτόγραφά του κυρίως χειρόγραφα (σσ. 127-419), μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ (σσ. 11-125), σχόλια, εὐρετήριο καὶ λεξιλόγιο (σσ. 422-589) βλ. Ἰωάννης Βηλαράς, *Ποιήματα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιώργος Ἀνδρειωμένος, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1995.

Γι' αὐτὸ τοῦ γράφει ὁ Μανοῦσος καὶ ἄς λύσωμεν τώρα ταῖς ἀπορίαις ὅπου ἀπάντησες εἰς ταῖς ὠδαῖς τοῦ Βηλαρᾶ μας (στ. 66-67). Πρόκειται γιὰ τὰ δύο ἀνέκδοτα ὡς τότε ποιήματα τὰ ἐπιγραφόμενα Ὡδὴ εἰς τὴν Τριπολιτσάν καὶ Παλινωδία ὁμοιοκατάληκτη, τὰ ὅποια πρωτοδημοσιεύτηκαν λίγο ἀργότερα στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ βηλαρικοῦ ἔργου τοῦ 1859¹². Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν δύο Κερκυραίων λογίων ἀνδρῶν, ὁ Πολυλᾶς εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ χειρόγραφο τοῦ Βηλαρᾶ, τὰ ὅποια ὁμως δὲν ἦταν αὐτόγραφα τοῦ ποιητῆ, ἦταν ἀντίγραφα¹³.

Ἔτσι ὁ Μανοῦσος, στὴν ἐπιστολὴ του, ἀναφερόμενος στὸ στίχο 6 τῆς Ὡδῆς εἰς τὴν Τριπολιτσάν, Σχῆμα φέρεις, μιᾶς κορώνας / Ἄλλης ὁμοια πουθενά, προτείνει: «Λύσις: Τὸ ὁμοιο νομίζω ὅτι θὰ ἐγράφηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴν ὁμοιας, καὶ τότε συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ οὐσιαστικὸ κορώνα...» (στ. 68-71). Γιὰ τὸ στίχο 9 τοῦ ἴδιου ποιήματος, Τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ κάψαις / Συγκερνάει συχνὴ βροχή», γράφει: «Λύσις: Συμφωνῶ καὶ ἐγὼ ἐντελῶς μ' ἐσᾶς, προτιμῶντας καλλήτερα ὡς ὀρθότερο καὶ γραμματικοσύμφωνο, ἀντὶ τῆς ὀνομαστικῆς πληθυντικῆς ἢ κάψαις τὴν αἰτιατικὴν ταῖς κάψαις ἀλλ' ὅχι ὁμως τὸ τσὴ κάψαις (στ. 77-82). Συνεχίζοντας ὁ Μανοῦσος τὶς παρατηρήσεις του, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς του, γράφει: «Εἰς τὴν Παλινωδία ἀντιπροτελευταῖος στίχος. Καὶ καταρραμένης γῆς, βάλτο ἐλεύθερα, ἔτσι θὰ ἦτον, ἀλλὰ γνωρίζεις, ὅτι τὰ ἀντίγραφα, ὅσο τρέχουν τόσο ξεμυρφόνονται, καὶ μάλιστα σὺν πέσαις σὲ χέλια χυδαῖα» (στ. 109-112). Γίνεται λοιπὸν ἐδῶ σαφὴς λόγος γιὰ ἀντίγραφα ἔργων τοῦ Βηλαρᾶ καὶ ἀποκλείονται τὰ αὐτόγραφα του.

Ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς, βέβαια, δὲν δημοσίευσε τὶς δύο αὐτὲς ὠδὲς τοῦ Βηλαρᾶ, γιὰ τὶς ὁποῖες τοῦ γράφει τὶς παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις τοῦ ὁ Μανοῦσος στὴν ἐπιστολὴ τοῦ 1856. Δημοσιεύτηκαν, μετὰ τρία χρόνια, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ 1859, τοῦ Σέργιου Ραφτάνη. Πολὺ ἀργότερα ὁ Πολυλᾶς, τὸ 1894, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, δημοσίευσε στὴν *Εἰκονογραφημένη Ἑστία* τὰ ποιήματα τοῦ Βηλαρᾶ *Σὲ νέας λύρας κόρδες, Ἡ Πυρκαϊὰ καὶ τὸν Πρόλογον εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Βατραχομυομαχίας*¹⁴.

12. Ἰωάννης Βηλαρᾶς, *Ποιήματα καὶ πεζὰ* τινά, ἐκδοθέντα μὲν τὸ πρῶτον ἐν Κερκύρᾳ. Ἐκδίδονται νῦν τὸ δεύτερον διὰ δαπάνης Σεργίου Χ. Ραφτάνη Ἡπειρώτου, ἐν Ζακύνθῳ, τυπογραφεῖον ὁ Παρνασσός, 1859, σσ. 69-71. Τελευταία ἔκδοση, μὲ βάση ἄλλο χειρόγραφο καὶ μὲ παραλλαγὴ τῶν τίτλων, βλ. Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὁ.π.*, σσ. 318-319 ἀρ. [11], 316-317 ἀρ. [10]· σχόλια καὶ ὅλες τὶς ὡς τώρα ἐκδόσεις βλ. *ὁ.π.*, σσ. 456-457 ἀρ. [11] καὶ 455-456 ἀρ. [10].

13. Γιὰ τὰ βηλαρικά χειρόγραφα τοῦ Πολυλᾶ, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κερκυραίου λόγιου Πλάτωνα Πετρίδη, βλ. Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὁ.π.*, σ. 128.

14. Βλ. Ἰάκωβος Πολυλᾶς, «Ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βηλαρᾶ», *Εἰκονογραφημένη Ἑστία*, 1894, σσ. 84-85, 161, 236-237· Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὁ.π.*, σσ. 325-330 ἀρ. [19], 330-

Στὴ συνέχεια ὁ Μανούσος ἀντιγράφει, στὴν ἐπιστολή του, λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρά, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ, σὲ προηγούμενη, προφανῶς, ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πολυλά: Ἄς σοῦ ἀντιγράψω λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρά καθὼς σὲ ὑποσχέθηκα (στ. 123).

Πρῶτα τοῦ ἀντιγράφει τὴν *Φυσικὴ Ἱστορία*, *Χημεία*, *Βιομηχανία* κλπ. (στ. 124), καὶ συγκεκριμένα τὰ ἐκλαϊκευτικὰ φυσιογνωστικὰ ἀναγνώσματα *Τὸ Χάλκωμα* (στ. 125-180)¹⁵ καὶ οἱ *Μέλισσαις* (στ. 181-202)¹⁶. Ἀκολουθεῖ ἡ γνωστὴ *Μικρὴ Ὀρμήνια* γιὰ τὰ γράμματα καὶ ὀρθογραφία τῆς *Ρομέϊκης* γλῶσσας (στ. 203-255)¹⁷.

Τελειώνοντας γράφει ὅτι ἔχει καὶ ἄλλα πεζὰ τοῦ Βηλαρά νὰ τοῦ στείλει, ἀλλὰ αὐτά, γιὰ νὰ γίνουν, θέλουν καιρὸ καὶ ὄρεξιν. Ἔτσι σημειώνει ἀπλῶς τοὺς τίτλους: *Τί εἶναι ἡ Ἀμαρτία*¹⁸, *Ὁ Πάτερ Ἅγιος καὶ ὁ Φιλαλήθης*¹⁹ (τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει «λαμπρότατο»), *Ἀκατανόητα*²⁰, *Τὸ λογικὸ τῶν ζώων ὄλων*²¹, *Γνώρισε τοῦ λόγου σου*²², *μετάφρασις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ*

333 ἀρ. [20]: βλ. σχόλια καὶ τίς ἐκδόσεις, ὁ.π., σσ. 462-463 ἀρ. [19], 463-464 ἀρ. [20]. Βλ. καὶ Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ἀνεκδότῃ ἀλληλογραφίᾳ Δροσίνη καὶ Πολυλά (Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1894)», Γ. Κ. Καιροφύλα-Σ. Γ. Φιλαιτόν, *Ἀθηναῖα Ἡμερολόγιο* 1997, ἔτος 80, σσ. 101-111, ὅπου δημοσιεύονται τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Γ. Δροσίνη καὶ μία τοῦ Ἰάκ. Πολυλά, ἀναφερόμενες στὴ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Ἐξέοντο*, *Ἐστία τοῦ ποιήματος Πυρκαϊὰ* καὶ τοῦ Προλόγου τῆς *Βατραχομυομαχίας* τοῦ Ἰω. Βηλαρά.

15. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ Ζακυνθινὴ ἐκδόσει τοῦ 1871, *Ἀπαντα Ἰωάννου Βηλαρά*, ἥτοι ποιήματα καὶ πεζὰ τινά, ὑπὸ Στρυῖου Χ. Ραφτιάνη, Ἡπειρώτου, τὸ δεύτερον ἐκδιδόμενα μετὰ προσθήκης ἀνεκδότων. Ἐν Ζακύνθῳ, ἐκ τοῦ τυπογραφείου ὁ Παρνασσός, 1871, σσ. 251-253. Ἀναδημοσιεύτηκε στὴν ἐκδόσει Γ. Α. Βαβαρέτου, *Ἀπαντα Ἰωάννου Βηλαρά*, Ἀθῆναι [1935], σσ. 214-215.

16. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ Ζακυνθινὴ ἐκδόσει τοῦ 1871, σ. 253, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἐκδόσει Γ. Α. Βαβαρέτου, σ. 215.

17. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομενικὴ γλῶσσα*, Στὴν τητογραφία τον Κορφον 1814, σσ. θ-ια', πού εἶναι τὸ μόνο βιβλίον τὸ ὁποῖο ὁ Ἡπειρώτης ποιητὴς ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ἐνόσω ζοῦσε, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἐκδόσει Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 239-240. Βλ. καὶ Γ. Ἀνδρειωμένος, ὁ.π., σσ. 59, 76-77, 489 ἀρ. 1.

18. Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἀετοῦ» ἀρ. 11, σσ. 307-308.

19. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ἄντ. Μανούσο στὰ φυλλάδια πού ἔβγαζε μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Ἀβδηρίτης καὶ τοῦ διαβόλου τὰ πηδήματα» (Ἀθ. 1858-59) ὁ Δ. Ν. Βρατσάνος, ἀλλ' ἔμεινε ἄγνωστο. Στὴν ἐκδόσει Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 216-220, δημοσιεύεται μὲ τὸν τίτλο «Θαύματα καὶ ἀγιολεῖψανα», διότι στὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης ἔλειπε ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου. Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Οἱ Πρόδρομοι*, σσ. 304-306, ὅπου, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Πατεράγιος καὶ ὁ Φιλάληθος», ἡ ἐγκυρότερη ἐκδόσει.

20. Ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ δὲν ἀπαντᾶται στίς ἐκδόσεις πεζὸ κείμενο τοῦ Βηλαρά.

21. Βλ. ἐκδόσει Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 227-231 (ὅπου τὸ κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ λογικόν, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ ζῶα»).

22. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Λ. Ι. Βρανούση, *Οἱ Πρόδρομοι*, σσ. 308-310 (ὑπὸ τὸν τίτλο «[Γνῶθι σαυτὸν] - Γνώρισε τοῦ λόγου σου»).

διάλογος τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Κρίτωνος, πρὶν τοῦ θανάτου του²³, καὶ ἓνα κομμάτι ἐξηγήσει τοῦ Θουκυδίδη²⁴.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Ἄντ. Μανούσος εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ χειρό- γραφα (ἀντίγραφα μᾶλλον) τοῦ Βηλαρά, τουλάχιστον τῶν πεζῶν ἔργων του, τῶν ὁποίων ὁμως τὴν τύχη δὲν γνωρίζομε.

Μιὰ ἔκδοση ποιημάτων τοῦ Βηλαρά, ποὺ δὲν φέρει χρονολογία, ἔγινε «ἐπιστάσις Ἀντωνίου Μανούσου», «τύποις καὶ ἀναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου». Στὶς 104 σελίδες τῆς περιλαμβάνει σύντομα βιογραφικὰ τοῦ Βηλαρά, τὴν Βατραχομουμαχία, καθὼς καὶ μυθολογικά (μῦθοι), σατυρικά καὶ ἐρω- τικά ποιήματά του²⁵.

Μὲ βάση τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἄντ. Μανούσου, θὰ πρέπει νὰ διορ- θωθεῖ καὶ τὸ ἔτος θανάτου τῆς συζύγου τοῦ Ἰακ. Πολυλά Αἰμιλίας Σορδί- να, ἡ ὁποία ἀπεβίωσε σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία. Ὡς χρονολογία θανάτου τῆς ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1854²⁶. Ὅμως, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολὴ του (19 Αὐγ. 1856) ὁ Μανούσος, ἀπευθυνόμενος στὸν Πολυλᾶ, ἐρωτᾷ γιὰ τὴν ποθητὴ ὑγεία... τῆς σεβαστῆς Κυρίας σου (στ. 10-11) καὶ κλείνοντας τὴν ἐπιστολὴ του ἐπιλέγει *Πρόσφερε τὰ σεβασμὰτά μου εἰς τὴν Κυρίαν σου* (στ. 264), σημαίνει ὅτι ἡ Αἰμιλία Σορδίνα βρισκεῖται ἀκόμη στὴ ζωὴ, ὁπότε ὡς *terminus post quem* γιὰ τὸ θάνατό της πρέπει νὰ ληφθεῖ ἡ ἡμερομηνία καὶ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς (19 Αὐγ. 1856) τοῦ Μανούσου, ἐφόσον ἡ ἐπικοι- νωνία μεταξὺ τῶν δύο λογίων Κερκυραίων ἀνδρῶν ἦταν συχνὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπληροφόρητος ὁ Ἄντ. Μανούσος γιὰ τὸ γεγονός.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη ἐδῶ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ του, ὁ Ἄντ. Μανούσος δὲν γνώριζε ἄπταιστα τὴν ὀρθογραφία τῆς ἑλλη- νικῆς γλώσσας. Ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁμως ἔχει ἀπόψεις καὶ θέσεις συνειδητὲς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ δημῶδη, τῆς ὁποίας εἶναι καὶ μαχητικὸς ὑπερασπιστὴς καὶ ἀπολογητὴς, κατὰ τὴν ἔκδοση, ποὺ ἀκολουθεῖ, τῆς ἐπιστολῆς του σεβόμεστε ἀπόλυτα τὴ γραφὴ του καὶ δὲν ἀποκαθιστοῦμε τὰ τυχόν ὀρθο- γραφικά του σφάλματα, οὔτε καὶ τὰ προφανῆ καὶ ἐξ ἀβλεψίας (*lapsus calami*). Διατηροῦμε ἐπίσης τὴ στίξη του.

23. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομενικὴ γλῶσσα*, σσ. κα-μα'.

24. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ Ἐπιτάφιο τοῦ Θουκυδίδη (βιβλ. Β', §35-46). Πρω- τοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομενικὴ γλῶσσα*, σσ. μγ-να'.

25. Βλ. *Ποιήματα ὑπὸ Ἰωάννου Βηλαρά*. Ἐκδίδονται ἐπιστάσις Ἀντωνίου Μα- νούσου, Ἐν Ἀθήναις, τύποις καὶ ἀναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου, χ.χ. [Σακελλαρίου, Βι- βλιοθήκη τοῦ Λαοῦ]· βλ. καὶ Γ. Ἀνδρειωμένος, ὁ.π., σσ. 496-497 ἀρ. 37.

26. Βλ. Πολυλάς, *Ἀπαντα τὰ λογοτεχνικά καὶ κριτικά*, Ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1959, σσ. ιζ', ιθ', κ'. Παν. Περιστέρης, «Χρονολόγιο Ἰακώβου Πολυ- λά», *Πόρφυρας* 84-85, σ. 144· Π. Καραγιώργος, *Πόρφυρας* 84-85, σ. 504.

ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

Ποθητέ μοι φίλε Ἰακωβάκι!

Ἰωάννινα

19 Αὐγούστου 1856

Χωρὶς νὰ χάνωμε τὸν καιρὸν μας εἰς ἀνωφέλευτα αἰτιολογήματα, πολεμῶντας μὲ τὰ ῥητορικά ὄπλα νὰ ὑπερασπίσωμε τὴν μακρυνὴ σιωπὴ 5 μας, καὶ πολὺ περισσότερο τὴν ἀδικαιολόγητὴ ἐδική μου, εἶναι καλλήτερα εἶπα, νὰ ὁμολογήσω ῥητῶς τὸ σφᾶλμα μου, καὶ νὰ ἔμπω ἀμέσως εἰς ἄλλα πιθανὸν ἀναγκαιότερα καὶ ἀγαπητότερα! καὶ γιατί; γιατί πιστεύω στέρεα ὅτι ἡ καρδιά τοῦ φίλου δὲν πρέπει νὰ ἔχη θύρα, οὔτε ὑποκριτικὴ κλειδαριὰ καὶ πολὺ περισσότερο ἐκείνη τοῦ Ἰακωβάκι μου!

Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐρωτῶ γιὰ τὴν ποθητὴ μου ὑγεία σου τῆς σεβαστῆς 10 Κυρίας σου, καὶ τοῦ αὐταδέλφου σου καὶ τὴν χάριτοιᾶ ἀπάντησί σου τὴν ἐλπίζω, τὴν παντέχω, καὶ τὴν θωρῶ πάντα σὰν ἓνα θησαυρό, ὅπου πλουτένει, ὄχι τὴν σακούλα μου ἀλλὰ τὴν καρδίᾳ μου, τὰς καλαῖς ἐλπίδαις μου, καὶ τὰ ἐλληνικότερα αἰσθήματα καὶ φρονήματα μου.

Μὲ τὸ περασμένο σου γράμμα ἐκφράστηκες τὴν εὐγενεὴ ἐπιθυμίαν, 15 ζητώντας δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀδύνατὴ γνῶσιν μου, καὶ ἀψήφιστὴ ἱκανότητά μου, ἀφοῦ μελετίσω τὴν μετάφρασιν σου ἀπὸ τὸ δράμα ἢ τρικυμία νὰ σοῦ ἐκφράσω τὴν γνώμην μου. Σοῦ λέγω λοιπὸν φίλε κατάθαρρα ὅτι εἰς ἐκείνη

19 τὴν μετάφρασιν σὺ ἐστάθηκες ἓνας τιμιότατος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἀδαμαντο- 20 σελ. 2 δέτης // τιμιότατος, γιατί δὲν ἔκαμες τὴν παραμικρὴν κατάχρησιν οὐδὲ ἀμέλη- σες κανένα ἀπὸ τὰ τόσα πολύτιμα πετράδεια ὅπου τὸ κείμενον τοῦ Ἑλλήνου Ὅμηρου σοῦ ἐπαρῶρουσίαζε, πρωτόπειρος βέβαια, γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτον σου ἔργον μὲ τὸ ὅποῖον παρῶρουσιάζεσαι εἰς τὸ νοητικὸ βλέμμα τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειάς σου, καὶ ἀγκαλὰ ἐπιθυμοῦσα τὴν ἐκφρασί σου ἐντονότερη, πάν- 25 κοινὴ, καὶ ὄχι περιορισμένη μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενε- θλίου κύκλου, καὶ τὸ συνθετικὸν καὶ συντακτικὸν μέρος νευροδέστερον καὶ αὐστηρότερον, μολοντοῦτο πρέπει, προσκολλημένος εἰς τὴν ἱερὰν ἀλήθειαν, νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶναι ἡ μετάφρασί σου ἁμοιρὴ καὶ γυμνὴ ἀπὸ ὠμορ- φάδαις, ἀπὸ φυσικὴν ζωηρότητα, καὶ ὅτι ἡ ζωὴ πνέει σχεδὸν παντοῦ.

30 Γιὰ τοῦτο φίλε μου χρεωστῶ νὰ σοῦ προσφέρω τὸ ταπεινὸν μου καὶ μικρόφωνον εὐγε καὶ νὰ σέ' εὐχηθῶ ἀπὸ ψυχῆς, «καὶ εἰς ἄλλα καλλήτερα καὶ μεγαλήτερα». Ὡς πρὸς τὴν κρίσιν ὁμῶς τῶν Συνδρομητῶν, ἡ ἐκείνων ποῦ τὸ

1. Ἀποφεύγω πάντα τὸ σοῦ, ὅταν ἡμπορεῖς νὰ μεταχειρισθῇς τὸ σέ, γιατί κοινό- τερον, ἀρμονικότερον, καὶ οἰκειότερον.

ἀνάγνωσαν, ἢ τὸ ἤκουσαν², ἂν τοῦντι ἤμπορεῖ τέτοια ἀνέγνωμη γνώμη, νὰ
ὀνομαστῇ κρίσις, εἶναι φίλε μου κατὰ δυστυχία ἢ ὁμοία ἐκείνης ὅπου ἀπάν-
35 τησαν τὰ φυλλάδια τῆς Συλλογῆς τῶν Ἑθνικῶν Τραγουδιῶν μου.

Ἡ σημερινὴ κατάστασι τῆς φιλολογικῆς Ἑλλάδος εἶναι τέτοια ὅπου οἱ
λογιότατοι ξεφυτρώνουν παντοῦ, καὶ πολυάριθμοι, καθένας μὲ τὸ γλωσσι-
κό του οἰκόσημο, σὰν τὸ χαμομήλη καὶ ταῖς μολόχαις, καὶ ἤμποροῦμε νὰ τὸ
εἰποῦμε χωρὶς ὑπερβολή, ὅτι ὀλιγότεραις εἶναι ἢ ψήραις ὅπου βουρβουρί-
σελ. 3 ζουν // μέσα ᾗ τὴν Ἀρβανιτιά, καὶ ἡ κοριαῖς ᾗ τὰ Γιάννινα ἀπὸ τοὺς γραμ-
41 ματικοχάφτιδες ἐκείνους ὅπου ἐκατάπνιξαν τὴν ὁρφανὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τοῦτο κανεῖς ἄς μὴν ἐλπίσῃ νὰ θερίσῃ καρπὸ γλήγορο, καὶ πλού-
σιο κέρδος, ἀπὸ τοὺς Ἑθνικοὺς ῥιζομένους φιλολογικοὺς του κόπους, οὔτε
ἔπαινο, οὔτε κἂν ν' ἀπολάψῃ τὴν ἀπλὴ καὶ ἀθῶα ἱκανοποίησι νὰ ἀναγνω-
45 σθῇ τὸ σύγγραμμά του ἂν γράφῃ εἰς τὴν ζωντανὴ καὶ πάγκοινη γλῶσσα τοῦ
Ἑθνους του, εἰς ἐκείνη ὅπου ὁ ὀρθὸς λόγος μᾶς ὑπαγορεύει, καὶ ὅπου ἡ
ἱστορία καὶ τὰ παραδείγματα τῶν ἄλλων Ἑθνῶν, ἀνοίγωντας τὰ μάτια
μας καὶ κρούωντας τὰ λογικά μας, τρανότερα μᾶς διδάσκουν³. Ἀλλὰ ἂν
ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀναγνωσθοῦμε καὶ νὰ λαβῶμε ἀκρόασι, ἔπαινο, στέφανα
50 παρνασσιακά, καὶ Ῥαλλάτικαις δοξαῖαι, γιὰ τὴν πλήρη δυστυχία τῶν
φτωχῶν ὀρθοφρονούντων, καὶ γιὰ τὴν μαύρη μοῖρα τῆς ἀγαπημένης μας
καὶ νῆς μητέρας Ἑλλάδος πρὸς ὅπου προσφέρωκε θεληματικὰ ταῖς φρέ-
ναις μας καὶ τὰ αἰσθήματα μας ἐλυσσόμενα εἰς τὴν καταδίκη, ἢ εἰς τὰ
προκρούστια κρεβάτια τῶν λεπτοελληνιστῶν, νὰ συμμορφοθοῦμε μὲ
55 αὐτοὺς σπέρνωντας, παραγεμίζοντας, σφινιάζοντας τὰ συγγράμματά μας
μὲ λέξαις σκοτεινόταταις βασανιστικαῖς κακοπλασμέναις, ὑδροπροξενή-
τραις καὶ πανάρχαιαις, ἀλλιῶς δὲν καταδέχωνται, ὄχι μοναχὰ αὐτοὶ οἱ κου-
κόσοφοι νὰ ῥίξουν τὴν ἀντιπροοδευτικὴ ματιά τους ᾗ τὸ χαρτί μας, καὶ ἂν
κλεῖ μέσα Νεῖλους καὶ ὠκεανούς ἀπὸ πλούσιαις, ζωηραῖς καὶ χαριτωμέναις
σελ. 4 εἰκόναις καὶ ιδέαις, μόνε, καὶ τὸ χειρότερο ἢ μήτε οἱ ἀγράμματοι! Γιατὶ
61 γνωρίζεις καλλότατα ὅτι ὅσο κανεῖς εἶναι ἀμαθής, τόσο περισσότερο εἶναι
φαντασμένος, καὶ βέβαια αὐτὸς δὲν θέλει ἐπαινέσει ποτὲ ταῖς ἀρχαῖς μας,

2. Τὴν χρονικὴν αὐτὴν αὐξήσιν εἰς τὰ Ἰωάννινα ὅλοι τὴν μεταχειρίζονται, καὶ εἰς
ἐμᾶς ἴσως θὰ φανῇ ἐλληνικούρα, ἀλλὰ μάθε ὅτι ἐδῶ ὁμιλοῦν ὀρθότερα καὶ γλυκύτερα.

3. Δὲν μεταχειρίζομαι παρὰ σπανίως καὶ ὅταν ἡ ἀρμονία τῆς ἀπαγγελίας μου τὸ
ὑπαγορεύει το εἰς τὸ τέλος τῆς λέξης, καθὼς διδάσκουνε, πηγαίνουνε κτλ.

4. Ἀναγνωσθοῦμε ἀντὶ βέβαια τοῦ διαβασθοῦμε, πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ διαβασθοῦμε
ἔχει ἐξηγιέται, [sic, γρ. ἐξήγησι], νὰ πληθοῦμε ἢ καλλήτερα ν' ἀποπληθοῦμε, διαβάζω τὰ
ἀγγεῖά σου λέγουν, διαβάζω τὰ φορέματα, τὰ ῥοῦχα, τὰ σκουτιά, δηλαδὴ τὰ περνῶ ἀπὸ
τὸ νερὸ ἀφοῦ τὰ ἔπλυνα, καὶ δεύτερο ἤμπορεῖ κανεῖς νὰ ἀμφιβάλλῃ ἂν ἄλλοι θὰ ἀνα-
γνώσουν ἐμᾶς ἢ ἐμεῖς θὰ ἀναγνωσθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

γιὰ νὰ μὴν τὸν ὀνομάσουν χυδαῖον, καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἀπὸ τοὺς μελανο-
ζάφταις τὴν κατηγορία ὅτι εἶναι ὀλάκαιρο γομάρι!

65 Ἔως ἐδῶ, καὶ τελειώνωμε τὸ σοβαρὸ καὶ ἀτελείοτο τοῦτο ὑποκείμενο,
καὶ ἅς λύσωμεν τώρα ταῖς ἀπορίαις ὅπου ἀπάντησες εἰς ταῖς ὥδαῖς τοῦ Βη-
λαρᾶ μας.

Στίχος 6: Σχῆμα φέρεις, μιᾶς κορώνας
Ἄλλης ὁμοια πουθενά.

70 Λύσις. Τὸ ὁμοια, νομίζω ὅτι θὰ ἐγράφηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴν ὁμοιας, καὶ
τότε συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ οὐσιαστικὸ κορώνα, δηλαδή, φέρνεις
σχῆμα μιᾶς κορώνας ἄλλης κορώνας ὁμοιας πουθενά.

Ἄρ. Στίχου 8: Ἀριθμῶν πλανήτων ἔχεις
θύρες τόσαις δῶ καὶ κεῖ.

75 Λύσις. Ἡ θύραις ἢ πολλαῖς ὅπου ἔχεις σκορπισμέναις, ἐδῶ καὶ κεῖ ὁμοιά-
ζουν μ' ἓναν ἀριθμὸν πλανήτων.

Στίχος 9: Τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ κάψαις
Συγκερνάει συγχῆ βροχή.

80 Λύσις. Συμφωνῶ καὶ ἐγὼ ἐντελῶς μ' ἐσᾶς, προτιμῶντας καλλήτερα ὡς
ὀρθότερο καὶ γραμματικοσυνήφωνο, ἀπὸ τῆς ὀνομαστικῆς πληθυ-
ντικῆς ἢ κάψαις τὴν αἰτιατικὴν ταῖς κάψαις ἢ καλ' ὅτι ὁμοῖα τὸ τσὴ
κάψαις. Τὸ τσὴ φίλε μου τὸ ἀποφεύγω μὲ εὐχαρίστησι, καὶ δὲν τὸ
μεταχειρίζομαι παρὰ μόνον ὅταν ἔχω ἀναπόφευκτη ἀνάγκη, καὶ
παρακαλῶ τοὺς φίλους μου νὰ μὴν εἰςσὸν μὲ πείσμα τὴν μικρὴ μου
85 αὐτὴ συμβουλή, ἀλλὰ νὰ συμμορφωθοῦν μαζὺ μου.

σελ. 5 || Στίχοι προτελευταῖοι: Πλὴν ᾗς τὰ ἦθη τῶν ἀνθρώπων
ᾗς τὴν εὐγένεια ᾗς τὴν τιμή,
ᾗς τὴν πολὺ φιλοξενία
Ἄλλη πλιά εὐδοκιμεῖ;

90 Λύσις. Μὲ τὸν ἐναντιωματικὸ αὐτὸ σύνδεσμο πλὴν φαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς
ἐσκόπευε ν' ἀδυνατίσῃ τοὺς πρώτους ἐπαίνους του, νὰ σύρῃ τὴν
προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὸ τέλος καὶ νὰ ὑψώσῃ τὰ τελευταῖα
αὐτὰ προτερήματα περισσότερο ἀπὸ τὰ πρῶτα, καὶ ἀφίνωντάς μας
εἰς τὸ ἀμφίβολο νὰ σφραγίσῃ τὴν ὥδή του.

95 Ἐξηγοῦμαι καλλήτερα, τὸ πλὴν ἔχει ἐδῶ δύναμι ἀναιρετικὴ νομίζω,
δηλαδή ὅσα προειπώθηκαν τίποτε δὲν εἶναι ἐμπρὸς εἰς αὐτὰ ποῦ
ἐτοιμάζωμαι νὰ εἰπῶ, ἢμπορεῖ ἀκόμη νὰ κατέχει αὐτὸ καὶ τὴν θέσιν
τοῦ περιπλέον. Τὸ πλιά πάλιν ἔχει τόπον τοῦ πλέον ἢ καὶ τοῦ
περισσότερο, καθὼς γνωρίζεις καλλότατα.

100 «Αὐτὴ τὴν χάρι
δέν ἔχω πλιά» (Εἰς Τὸ πουλάκι ξένο)

καθὼς ἀκόμη, «Δέν θέλω πλιά» (ἤγουν περισσότερο), Δέν θά σέ εἰδῶ πλιά (ἤγουν πλέον). Δέν τὸ εἶδα πλιά. Ἀπ’ ὅσα μοῦ ὄωσες δέν ζητῶ πλιά.

105 Ὅρθότατα ἐπαρατήρησες ὅτι ὁ τελευταῖος στίχος πρέπει νὰ τελειόνη μὲ ἐρωτηματικόν, καὶ ἰδοῦ πῶς συμπληρώνεται τότε ἡ ἔννοια: Περι-
πλέον, (ἀπ’ ὅσα εἶπαμε) ὅς τὰ ἦθη τῶν ἀνθρώπων, κτλ. κτλ. ἄλλη
πλιά εὐδοκιμεῖ; ἢ περισσότερο εὐδοκιμεῖ ἀπὸ αὐτήν;

Εἰς τὴν παλινωδία ἀντιπροτελευταῖος στίχος:

110 Καὶ καταραμένης γῆς, βάλτο ἐλεύθερα, ἔτσι θά ἦτον, ἀλλὰ γνωρίζεις,
ὅτι τὰ ἀντίγραφα, ὅσο τρέχουν τόσο ξεμορφώνονται, καὶ
σελ. 6 μάλιστα σὰν πέσουν σέ χέρια χυδαῖα. Ἐγὼ δέν ἠθέλησα νὰ τὰ
ἀγγίξω, πρίν, ἀλλὰ τώρα ποῦ ἢ δέν εἶμαι πλιά μόνος εἰς τὴν κρίσι,
ἀλλὰ ἔχω καὶ σᾶς τοὺς δυό, συμβοηθοὺς δέν διστάζω νὰ ἐνώσω εἰς
115 τὴν ἐδική σας καὶ τὴν ἐδικήν μου γνώμην.

Ἀρχισα νὰ κάμω μιὰν αὐστηρὴν ἐξέτασι εἰς τὸ βιβλίο σου, ἀλλὰ βέβαια,
ἐπειδὴ δέν εἶναι μικρό, θά ἀργήσω, καὶ ὅταν τελειώσω ἂν τὸ ἐπιθυμῆς θέλει
σοῦ τὸ στήλω μὲ ὅλαις ταῖς παρατηρήσεσίν σου.

Ἐρεῦνησε νὰ βοῇς τὸν λόγον τοῦ Τερτζέτη εἰς τὸν θάνατον τοῦ
120 Πατριάρχου Γρηγορίου, γιὰτὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι θά εἶναι λαμπρός. Μὴν τὸ
βοῇς εἰς κανένα φύλλο τοῦ αἵωνος, τὸν Ἀπρίλη ἢ Μαῖ 1853, ἢ γράψε εἰς
ταῖς Ἀθήναις νὰ λάβῃς αὐτὸ καὶ τὰ ποιήματα καὶ πεζὰ του.

Ἄς σοῦ ἀντιγράψω λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρά καθὼς σέ ὑποσχέθηκα.

Φυσικὴ Ἱστορία, Χημεία, Βιομηχανία κλπ

Τὸ Χάλκωμα

125

Ἠχικότερο καὶ χρησιμώτατο μέταλλο εἶναι τὸ χάλκωμα. Τὸ χρῶμα του
εἶναι κόκκινο πορτοκαλάτο, σὰν πολυκαιρίση πέρνει τὸ χρῶμα τοῦ σκο-
τιοῦ. Βρίσκεται σπανιότατα καὶ κρυσταλομένο χάλκομα μὲ τὸ χρῶμα σὰν
τοῦ χρυσαφιοῦ. Φτουράει περισσότερο ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ ἀπὸ τὸ ἀσήμι,
130 εἶναι δυνατότερο καὶ ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ ἀπὸ τὸ δουλεμένο σίδερο ὅθεν καὶ
ὠφελιμότερο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κανονιῶν.

Μὲ τὸ χάλκωμα καπλατίζουν (carenare;) τὰ καράβια γιὰ νὰ τὰ φυλά-
ξουν ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ ἀπὸ τὰ σκουλίκια. Εἶναι τὸ σφιριστότερο μέταλλο
ὕστερα ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι.

135

Μιὰ βέργα ἀπὸ χάλκωμα καπλατισμένη μ’ ἓνα φύλλο ἀπὸ μάλαμα, ἢ
ἀσήμι τραβιέται σύρμα ψιλότερο ἀπὸ τῆς τρίχας τοῦ μαλιοῦ, καὶ αὐτὸ εἶναι
τὸ ψεύτικον χρυσὸ ἢ τὸ ἀσημόσυρμα.

σελ. 7

ἢ Χύνεται δυσκολότερα ἀπὸ τὴν πλάτινα, καὶ τὸ σίδερο. Σμύγεται μὲ
τὰ περισσότερα μέταλλα. Τὸ σμίγουν μὲ τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι, ὅπου κό-

140 φτου [sic] τ' ἄσπρα. Ἐνα δέκατο δὲν ἀλλάζει τὸ χρῶμα τοῦ ἀσημιοῦ, καὶ σηκώνει τὸ χρῶμα τοῦ χρυσαφιοῦ.

Τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι δουλεύονται καλλήτερα μὲ τὸ μίγμα του. Σμιγμένον μὲ ζίγκον, κάνει τὸν κίτρινο πάφιλα (Lamiera; e Latta;). Τὸ μίγμα τοῦ πάφιλα μὲ ὀλίγο στάγκο, καλάϊ, κάνει τὸν μπροῦζο, τὸ μέταλλο
145 γιὰ ταῖς καμπάναις ἔχει ἓνα τέταρτο καλαῖου —Τὸ χάλκωμα σμίγεται μὲ δυσκολία μὲ τὸ διάργυρο ὅποτε τοῦτο εἶναι εἰς τὴν φυσικὴ του κατάστασι. Ἄν ἀναλυθῇ ὁμως μέσα ᾗ ἓνα ξυνό, καὶ ᾗ αὐτὸ βουτιστῇ ἓνα κομμάτι χαλκοματιένο τὸ διάργυρο κατακαθίζει εὐθὺς καὶ σκεπάζι τὸ λεπίδι μ' ἓνα φύλλο σάν ἀσήμι.

150 Ἡ εὐκολία ποῦ ἔχει τὸ χάλκωμα, νὰ σμίγεται μὲ τ' ἄλλα μέταλλα, ἐπροξένησε τὸ κορθηνομέταλλο⁵ ὅπου οἱ παλαιοὶ εἶχαν σὲ τόση ὑπόληψι. Αὐτὸ τὸ μέταλλο εἶχε γένει ἀπὸ τὸ τυχερὸ ἀνακάτωμα ὅλων τῶν μετάλλων ὅπου βρίσκονταν εἰς τὴν Κόρθο, ὅταν τὴν ἐκατάκαψαν οἱ Ῥωμάνοι. Ὁ Πλίνιος ὁμιλῶντας γιὰ ἀγγεῖα ὅπου εἶχαν δουλειτῇ δυὸ αἰῶναις προτῆτερα του
155 μὲ τὸ αὐτὸ μέταλλο, λέει πῶς ἐτιμιῶνταν παρὰ ἀπὸ μαλαματένια· ὅχι μόναχά [sic] γιὰ τὴν ὠμορφία τοῦ μεταλλοῦ, ὅσο γιὰ τὴν τέχνη. Μόνε ᾗ ἐκεῖνα ὅπου φτιάχνουν τὴν σήμερον ἀκολουθεῖ, ποῦ δὲν ξέρει ἄνθρωπος ποῖο εἶναι καταφρονιτότερο ἢ δουλειά ἢ ἡ δὴ.

160 Ἡ Τὸ χάλκωμα ἀποχτίζει ἀπὸ τὸν νότιον ἀέρα μιὰ πράσινη σκούρια ὅπου ὀνομάζεται γιὰρι.

Ἡ νότια δίνει ᾗ τὸ χάλκωμα μιὰ πέτσα, σάν τῆς ἐλιάς τὸ χρῶμα, καὶ πλιὸ δυνατῇ. Οἱ ἀρχαιολόγοι τὴν μετρᾶν γι' ἀπόδειξι τῆς ἀρχαιότητος τῶν νομισμάτων. Οἱ Ἰταλοὶ ὁμως ἐσοφίστηκαν νὰ δείνουν αὐτὴν τὴν πέτσα σὲ νομίσματα, ὅπου φτιάχνουν ἀτοί τους καὶ ταῖς πολοῦν γιὰ παλιαῖς.

165 Ὅλα τὰ ξυνὰ ἀναλᾶν εὐκολότερα, δυσκολότερα τὸ χάλκωμα. Μὲ τὸ ξυνὸ τοῦ κρασιοῦ δείνει τὸ ἐμπορικὸ γιὰρι ἢ χαλκᾶνθη (verderame). Γιὰ νὰ φτιαστῇ βάνουν τὰ τζάμπια ἀπὸ τὰ σταφύλια ὅσο ποῦ ξυνίζουν, κι' ἀπὲ βάνουν πλάκες χαλκοματένιες, ἢ ὁποῖαις σὲ ὀλίγαις ἡμέραις γιομίζουν ἀπὸ πράσινη σκούρια καὶ ὅπου τὴν ξιοῦν πολλαῖς φοραῖς.

170 Ἡ ἀμονιακὴ ἀναλάει τὸ χάλκωμα καὶ κάνει τὸ ὠμορφότερο γαλάζιο χρῶμα· αὐτὸ τὸ ἰδίωμα τῆς ἀμονιακῆς φανερώνει τὸ χάλκωμα ὅπου βρίσκεται ᾗ τὰ ὑγρά καὶ ᾗ τὰ χῶματα.

Παντοῦ σχεδὸν βρίσκονται μέταλλα ἀπὸ χάλκωμα μόνε δὲν ἀχρίζουν τὸν κόπο νὰ δουλευτοῦν. Τὸ χάλκωμα βρίσκεται εἰς τρεῖς διαφορετικαῖς
175 τοποθεσίαις. Αὐν. Σὲ φλέβαις ᾗ στὰ πρωτογέννητα ὄρη, ὅπου ἡ θέσι τους εἶναι περισσότερο ἢ ὀλιγότερο ὀρθή. Βον. Σὲ δευτερογέννητες στρώσεις

5. ἴσως κορθομέταλλο

(strato) ἀπὸ ἀρδουσία μαυρουδερὴ τρύφτη⁶, ὅπου ἔχουν συχνὰ τύπους ἀπὸ θαλασσινὰ ζῶα. Γον. Σὲ ἀποθῆκες λασποδικαῖς ἢ ἀμμοδικαῖς τριτογέννητες καὶ ὅπου περιέχουν ἀπομεινάδια φυτῶν. _

180

Τέλος

σελ. 9

|| Μέλησαις

Ἐνα κρηνὶ μπορεῖ νὰ περιέχη μία μέλισσα θηλυκιά ὅπου ὀνομάζεται μάνα. Ἀπὸ διακόσια ὡς ὀκτακόσια ἀκαμάτιδες, καὶ δέκα-πέντε ὡς δεκάξη χιλιάδες οὐδέτερα, ἀργάτες, πολλαῖς φοραῖς καὶ περισσότερα.

185

Πρώτη φροντίδα τῶν μελισσῶν ὅπου προτομπαίνουν εἰς ἓνα κρηνί, εἶναι νὰ στουμπόσουν ταῖς χαραματιαῖς μὲ μίαν ὕλη, ὅπου οἱ παλαιοὶ τὴν ὀνόμαζαν Πρόπολιν, αὕτὴ εἶναι δυνατότερη καὶ πλιὸ εὐκολοδούλευτη ἀπὸ τὸ κηρί. Μ' αὕτὴ τὴν ὕλη ἀκόμα σκεπάζουν τοὺς στίλους, ὅπου βαστᾶν ταῖς πῆτες, καὶ κάποτε ντιοῦν ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κρηνιοῦ.

190

Καθὼς ἔμπουν στὸ κρηνὶ οἱ ἀργάτες, πηγαίνουν νὰ συνάξουν τὸν κορνιαχτὸ ἀπὸ τὰ νήματα τῶν ἀνθῶν γιὰ νὰ φτιάσουν ταῖς πῆταις. Τὴν ἀνοιξι δουλεύουν ὅλη τὴν ἡμέρα. Ὡς ταῖς μεγάλας κάψαις τοῦ καλοκαιριοῦ μεσημεριάζουν.

195

Σὰν σταθῇ ἓνα μελίσσι ὥς τὸ κοίτηται ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ γιωμίση ὅλο τοῦ τὸ χυθῶδι ἀπὸ κορνιαχτῶ, τότε τὸν μαζώνει ἀπ' ὅλο τοῦ τὸ κορμί μὲ τὰ ποδάρια, τὸν κάνει ὅσο σφιγμένο τὰ ὅποια περνώντας ἀγάλια ὥς τὰ πιστινά του ποδάρια τὰ κουβαλᾷ στὸ κρηνί. Ὅποτε κάμουν ἀρκετὴ ἐσωδιά ἀπ' αὐτὸν τὸν κορνιαχτὸ φυλᾶν τὸ περίσιο ὥς ταῖς κερίθραις γιὰ τὴν χρεία τους.

200

Ἡ πῆτες εἶναι παραλιλλοφτιασμέναις, ἢ μία ἐπάνω ὥς τὴν ἄλλη καὶ μὲ δρόμους ἀνάμεσα. Κάθε πῆτα ἔχει δύο ὄψεις σχηματισμέναις ἀπὸ ἐξάγωνες κηρήθρες τετριασμέναις μιὰ ἐνάντια τῆς ἄλλης. — Τέλος.

σελ. 10

|| Μικρὴ Ὅρμηνια

Γιὰ τὰ γράμματα καὶ ὀρθογραφία τῆς Ῥομέϊκης γλῶσσας.

205

Βγαλμένο ἀπὸ τὸ Βιβλίον ἢ Ῥομέϊκη γλῶσσα τοῦ Βηλαρᾶ καὶ γραμμένο μ' ἓνα ι μ' ἓνα ο καὶ χωρὶς τόνους.

Εἴκοσι τρεῖα ψηφία πρέπει νὰ ἔχωμε ὥς στὸ Ἀλφάβητο τῆς γλῶσσας, ὅπου κρένομε· γιὰτὴ τόσα χρειάζονται σωστὰ γιὰ νὰ παραστήσωμε ὅλαις ταῖς στοιχιακαῖς τῆς φωναῖς· α, β... κτλ.

210

Τὰ πέντε ἀπὸ ταῦτα ὀνομάζοντε φωνήεντα γιὰτὶ προφέροντάς τα καὶ

6. ἀγνοῶ τί θὰ εἰπῇ αὕτὴ ἡ ἀρδουσία μαυρουδερὴ τρύφτη; καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ τὸ μάθω ἂν γνωρίζης ἢ δύνασαι νὰ τὸ μάθης.

μοναχὰ κάνουν φωνὴν ἀκέρια, δίχως νὰ χρειάζοντε βοήθεια ἀπὸ ἄλλο ψηφί καὶ εἶνε, α, ε κλ.

Τὰ δεκαεφτὰ ὀνομάζοντε σύμφωνα, γιατί ἀπ' αὐτά τους εἶνε βουβά, καὶ χρειάζονται βοήθεια ἀπὸ φωνήεντα γιὰ νὰ παραστήσουν φωνὴ ἀκέρια, καὶ εἶνε, β, γ, δ, κτλ.

Τὸ ι ἀπὸ λόγου του μνήσκη ἄφωνο, καὶ μοναχὸ ποτὲ δὲν προφέρετε, μόνε χρησιμεύει γιὰ νὰ σχηματίζονται οἱ δύφθογγες.

Ἡ δύφθογγος εἶνε φωνὴ ἀκέρια συνθεμένη ἀπὸ δύο φωναῖς, ὅπου ταῖς προφέρομε ὥς ἓναν καιρὸ, σὲ τρόπον ὅπου ἀκούγονται καὶ ἡ δύο, δίχως νὰ κάμουν, παρὰ μιὰ φωνὴ μοναχά. Ἀφταῖς εἶναι ἐννιαῖαι, ει, οι, ουι, ια, ιε, ιη, ιο, ιου.

Ταῖς δίφθογγες μπορούμε νὰ ταῖς μιράσουμε σὲ δυὸ τάξαις ὀνομάζοντας κύριαις ταῖς πρώταις τέσσερες αι, ει, οι, ουι, γιατί σὲ ταύταις ἀκούγονται παστρικά καὶ ἡ δύο φωναῖς καθὼς ὥς ταῖς λέξαις ΧΑΙδεύω, πετΑΙ, λΕΙμόνη, ἢ λΕΙ, ἐλΕΙμοσύνη, ΡΟΙδο, ὈΪσχε, ἈΚΟΫΙ, ΚρΟΥΙ.

Καὶ καταχρηστικαῖς ταῖς ἄλλαις πέντε ια, ιε, ιο, ιη, ιου, γιατί σὲ ταύταις τὸ ι δὲν αὐγατάει φωνή, μόνε χρησιμεύει μοναχὰ γιὰ νὰ κάμη μεγαλύτερο τὸ φωνήεντο ὅπου ἀκολουθεῖ, καθὼς σταῖς λέξαις ΠαιδιΑ, ΠιΕ, ἈξιΟΙ, ΣκολιΟ, ΨωμιΟΥ κτλ.

Ἡ γλῶσσα μας ὥς τὸ ἀνακάτωμα τῆς μὲ ἑνναῖς γλῶσσας ἐπῆρε καὶ ἑνναῖς φωναῖς ταῖς ὁποῖαις γιὰ νὰ ταῖς γράψουμε ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀνταμῶνομε δυὸ ἢ τρία ψηφία ἀπὸ τὸ ἀλφάβητό μας, κ' ἔτσι ἐσυνηθήσαμε νὰ ταῖς παρασταίνωμε· αὐταῖς εἶναι πέντε, νι, γι, μι, τζ, ντζ, καθὼς ὥς ταῖς λέξαις μπάλα, μπαρούτη, ὄντας, τζητάο, γγιόκης, ντζηνάο κτλ.

Ὅσαις φωναῖς λοιπὸν μπένουν ὥς τῇ γλῶσσᾳ μας φτάνουν νὰ γραφτοῦν μὲ τὰ εἴκοσι τρία γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου μας.

Καὶ ἀκολουθῶς ὅλαις αὐταῖς ἡ φωναῖς ἔχουν τὰ παραστατικά τους σημάδια, ἢ ἀπὸ ἓνα ψηφίον μόνον, ἢ ἀπὸ δύο, ἢ καὶ περισσότερα. Αὐτὰ τὰ ψηφία, τὰ παραστατικά σημάδια κάθε φωνῆς σὲ μιὰ λέξι βαλμένα, καὶ ἀραδιασμένα κατὰ τὴν τάξι, ὅπου ἔρχεται τὸ καθένα, γράφουν, καὶ παρασταίνουν καθαρὰ αὐτὴ τὴν λέξι καταπῶς τὴν προφέρομε κι' ὅλας.

Ἕνας παρόμοιος ἀρῶραδιασμός αὐτῶν τῶν ψηφίων, ὅπου παρασταίνουν ἀπὸ μία φωνή, μᾶς δίνει καὶ τακτικὸ γράψιμο, ἢ τὴν ὀρθογραφία ὥς τῇ γλῶσσᾳ μας. Καὶ ὀρθογράφωμε ἐκεῖνο, ὅπου θέλωμε, ἂν τὰ βάλωμε ὥς τὸ γράψιμό μας τὰ παραστατικά σημάδια τῶν φωνῶν, ὅπου ἔχει κάθε λέξι.

Κάθε περίσσιο ἢ ἄλλο ψηφί ἀπὸ τὸ καθολικόν, ἢ ὀλιγότερον ἀπὸ τὰ χρειζόμενα ἢ σὲ κάθε λέξι κάνουν τὸ γράψιμο ἀνορθόγραφο, ἀλόφωνο, ἀνίσωστο καὶ ἔξ' ἀνάγκης κακογραμμένο, καὶ βάρβαρο, ἀφορμῆς ὅπου δὲν παραστένει πλιὸ τὴν λέξι σωστά, καθὼς τὴν προφέρωμε κιόλα, ἢ τὴν παραστένει

250 σὲ τρόπο, ὁποῦ διαβάζοντας τη τὴν καταλαβαίνωμε ἀχαμνᾶ, καὶ μᾶς ξυ-
πνάει ἀχαμνή, καὶ στραβὴ ἰδέα ᾽ς τὸ νοῦ μας.
Ἐποδείχνετε λοιπὸν φῶς φανερά ἀπὸ τὰ εἰπομένα, πῶς ὀρθογραφία
ὀνομάζεται ὁ τρόπος, ὁποῦ ἀνάφερα γιὰ νὰ γράφωμε, ὅποιον ἄλλον τρόπον
μεταχειριστοῦμε; εἶναι ἀνορθογραφία. Καὶ τούτα φτάνουν γιὰ ὅσους θέ-
255 λουν νὰ ὀρθογράφουν καὶ νὰ ὀρθοδιαβάζουν ᾽ς τὴ ῥωμέϊκη γλῶσσα.

Ἐχωμε ἀκόμη τὸ «Τί εἶναι ἡ Ἀμαρτία», «Ὁ Πάτερ Ἅγιος καὶ ὁ Φι-
λαλήθης» λαμπρότατο. «Ἀκατανόητα» «Τὸ λογικὸ τῶν ζώων ὅλων» «Γνώ-
ρισε τοῦ λόγου σου» — Εἰσαγωγή ᾽ς τὴν Ῥωμέϊκη γλῶσσα λαμπρά. Μετά-
φρασις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ διάλογος τοῦ Σωκράτη καὶ Κρίτωνος, πρὶν τοῦ
260 θανάτου του καὶ ἓνα κομμάτι ἐξήγησι τοῦ Θουκιδίδη. Ἀλλὰ θέλουν καιρὸ
καὶ ὄρεξιν.
Ὡστόσο δέξου αὐτὰ τὰ λίγα ἢ πολλὰ μ' ἓνα φιλί μου ἀδελφικὸ⁷ καὶ
ἀγάπα με ὅπως σ' ἀγαπῶ.
Πρόσφερε τὰ σεβασματά μου εἰς τὴν Κυρίαν σου, καὶ χαιρέτα μου τὸν
265 καλὸν Εὐγένειον.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ὁ παντοτεινὸς φίλος σου
Ἀντώνιος Μανούσος

ΑΘΗΝΩΝ

7. (σημ. ἐκδότῃ) «μ' ἓνα φιλί μου ἀδελφικὸ»: ἀντὶ αὐτοῦ ὁ Α. Μανούσος εἶχε γρά-
ψει ἀρχικὰ καὶ ἔχει ὁ ἴδιος διαγράψει «μαζί μὲ τὸν ἀδελφικό μου ἀσπασμό».

[illegible]

SUMMARY

DEMETRIOS Z. SOPHIANOS: Antonios Manousos’ letter (19th August 1856) to Jakovos Polyas. Opinions on language and copying Ioannis Vilaras’ prose works.

This article is a publication of an autograph letter —unpublished until today— of the scholar Antonios Manousos, born in Corfu (1828-1903). The letter is addressed to Jakovos Polyas, poet, story writer and politician, also from Corfu (1825-1896). This long letter —consisting of 12 pages— deals with the subject of Greek language, and especially the issue of the use of common new Greek (koine neoelliniki) and not the idiomatic language. After that, the letter contains a copy of prose works of Ioannis Vilaras. Jakovos Polyas, as it seems most probable, had asked Antonios Manousos to prepare this copy for him.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

